

İSA ARSLAN
Bakı Dövlət Universiteti
isabakli1@hotmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNDƏ MAARİFİN İNKİŞAFINA OSMANLI DÖVLƏTİNİN YARDIMLARI

Açar sözlər: xalq maarifi, müəllim, Osmanlı dövləti, AXC, dərslük, tədris proqramları.

Ключевые слова: народное просвещение, преподаватель, Османское государство, АДР, учебник, учебные программы.

Keywords: national education, the teacher, the Ottoman state, the ADR, textbook, curriculums.

Azərbaycan 1918-ci ildə istiqlaliyyət qazandıqdan sonra xalqın maariflənməsinə, təhsilin milliləşdirilməsinə, yeni məktəblər açılmasına böyük diqqət yetirməyə başlamışdı. Gənc Azərbaycan dövlətinə, digər sahələrdə olduğu kimi, xalq maarifinin inkişaf etdirilməsində də Osmanlı dövləti böyük yardımlar göstərmişdi. Bu yardımlar daha çox müəllim kadrları göndərilməsi, Azərbaycanda milli müəllim kadrları hazırlanmasının təşkil edilməsi, məktəb və gimnaziyaaların Türkiyədə nəşr edilmiş dərslük və tədris proqramları ilə təmin edilməsi, azərbaycanlı gənclərin Osmanlı ali məktəblərinə qəbul edilməsi sahəsində idi.

XX əsrin başlanğıcından Azərbaycan ziyalıları, xalqın inkişafını və tərəqqisini arzu edən və bunun üçün öz imkanları daxilində yardımlar göstərən qeyrətli şəxsləri narahat edən başlıca problemlərdən biri milli müəllim kadrlarının hazırlanmasındakı çətinliklər idi. Çar Rusiyanın hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycanda maarifin inkişafına, yeni məktəblər açılmasına əngəl olan əsas maneələrdən biri milli müəllim kadrlarının çatışmaması idi. Uzun və gərgin mübarizədən sonra 1914-cü ildə Gəncədə, 1916-cı ildə Bakıda Müəllimlər Seminariyalarının açılması, 1918-ci ilin payızında Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qoridən Qazağa köçürülməsi və onun əsasında Qazax Müəllimlər Seminariyasının təşkil edilməsi (1, s.201, 484) böyük nailiyyət idi. Lakin kişi müəllimlər hazırlayan bu seminariyaların pedaqoji kollektivlərində ilk dövrlərdə qeyri-azərbaycanlı mütəxəssislər çoxluq təşkil edirdi. Tədris proqramları da Rusiya hakimiyyəti dövründən qalma idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının maarif sahəsində ilk vaxtlardan üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri milli müəllim kadrlarının azlığı və onları hazırlamağın çətinlikləri idi. Ona görə də, AXC rəhbərlərinin Osmanlı dövlətindən ən böyük istəklərindən biri yüksək ixtisaslı müəllim kadrları göndərilməsi, Türkiyə ali məktəblərində azərbaycanlı gənclərin təhsil almasına şərait yaradılması, qardaş ölkədən müvafiq dərslük və proqramlar gətirilməsi idi.

Azərbaycan hökuməti 1918-ci il avqustun əvvəlində Xalq Maarif Nazirliyinə göstəriş vermişdi ki, yeni dərslük ilindən ölkədəki bütün xalq məktəblərini milliləşdirmək üçün gərəkli hazırlıq tədbirlərini görməyə başlasın. Xalq Maarif Naziri N.Yusifbəyovun bununla bağlı hökumət başçısına ünvanladığı 15 avqust 1918-ci il tarixli məlumatda bildirilirdi ki, yeni dərslük ilindən bütün ibtidai məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında sərəncamın uğurla yerinə yetirilməsi üçün ana dilində dərslük deməyi bacaran çoxlu sayda müəllim kadrlarına malik olmaq zəruridir. Gəncə quberniyası Xalq məktəbləri direktorunun hesabatına görə həmin vaxt onun sərəncamında 86 müsəlman müəllim var idi ki, onlar da rus dilində təhsil aldıkları üçün öz doğma dillərində əlavə biliklərə yiyələnmələri gərək idi. Zaqatala dairəsi Xalq Məktəbləri müfəttişinin məlumatına görə orada da müəllimlərin vəziyyəti oxşar idi (2, siy.2, iş 15, vər.3).

Xalq Maarif Nazirliyi həmin müəllimlər üçün Gəncə, Şəki, Şuşa və Zaqatalada qısa müddətli – bir aylıq pedaqoji kurslar açılmasını və məktəblərdə ana dilində dərs demək istəyən digər savadlı şəxslərin də bu kurslara cəlb edilməsini qərara aldı və bu məqsəd üçün Nazirlər Şurası qarşısında məsələ qaldırdı ki, xəzinədən 126 759 man. 50 qəp. vəsait ayrılınsın. Bu vəsait kursun dinləyicilərinə yol xərci və 30 gün ərzində gündəlik xərclər üçün nəzərdə tutulmuşdu (2, siy.2, iş 15, vər.3).

Azərbaycan Xalq Maarif Nazirliyi həm təşkil ediləcək pedaqoji kurslarda, həm də məktəblərin milliləşdirilməsindən sonra ölkə məktəblərində türk dilindən və türk dilində digər fənlərdən dərs demək üçün Türkiyədən mütəxəssislər cəlb edilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bunu 1918-ci ilin iyul-sentyabr aylarında Azərbaycan hökuməti rəhbərləri ilə İstanbulda beynəlxalq sülh konfransında iştirak etmək üçün göndərilmiş nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadənin yazışmaları, sonrakı dövrdə isə Osmanlı dövlətinə fəvqəladə və səlahiyyətli nazir statusunda diplomatik nümayəndə təyin edilmiş Ə.Ə.Topçubaşovun İstanbuldakı fəaliyyəti sübut edir.

AXC-nin ilk Xalq Maarif Naziri Nəsim bəy Yusifbəyov 1918-ci il iyunun 18-də İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan beynəlxalq sülh konfransına göndərilən Azərbaycan nümayəndə heyətindən xahiş etmişdi ki, Türkiyədən müəllim və kitablar göndərilməsinə nail olsunlar. Nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə (3, s.303) 1918-ci il iyulun 19-da Xarici İşlər Naziri M.H.Hacinskiyə ünvanladığı məktubda bununla bağlı görülən işlərdən bəhs etmişdir. Azərbaycan nümayəndələri İstanbulda Xalq Maarif Naziri və digər hökumət nümayəndələri ilə yanaşı əslən qafqazlı olan şəxslərin yaratdıqları «Qafqazın Tərəqqisi Cəmiyyəti» üzvləri ilə də görüşərək Azərbaycana müəllim və digər mütəxəssislər göndərilməsini təşkil etməyə çalışırdılar (4, s.39).

M.Ə.Rəsulzadənin 2 sentyabr 1918-ci ildə Xarici İşlər naziri M.H.Hacinskiyə ünvanladığı məktubda yazmışdı ki, Osmanlı dövlətinin Xalq Maarif Nazirliyi Azərbaycana indiki zamanda 17 müəllim göndərməyə hazırdır (4, s.67). Daha sonra həmin məktubda qeyd edildi ki, Osmanlı dövləti Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün pedaqoji kadrlar hazırlanması işinə yardım etmək məqsədilə İstanbuldakı Pedaqoji məktəbə azərbaycanlıları qəbul etməyə razılıq vermişdir. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Maarif Nazirliyindən Türkiyəyə pedaqoji təhsil almaq üçün neçə tələbə göndərmək mümkün olduğunu aydınlaşdırmağı məsləhət görürdü (4, s.67).

1918-ci il sentyabrın əvvəlində M.Ə.Rəsulzadə Osmanlı dövlətinin Xalq Maarif Naziri Nazım bəylə növbəti görüşündə Türkiyədən Azərbaycana müəllim və müəllimələr göndərilməsi məsələsini yenidən qaldırmışdı (4, s.67). İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyəti başçısı sentyabrın ortalarında Xarici İşlər Naziri M.H.Hacinskiyə göndərdiyi məlumatda həmçinin dərsliklər göndərilməsi məsələsinə toxunmuş və Azərbaycan Xalq Maarif Nazirindən xahiş etmişdi ki, lazım olan kitabların dəqiq siyahısını tərtib edib göndərsin (4, s.78). M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda dərslik və digər kitabların alınub göndərilməsi üçün heç bir maneə olmadığını xüsusi qeyd etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədən Azərbaycana müəllim və digər mütəxəssislər göndərilməsi sahəsindəki fəaliyyətini 1918-ci ilin payızında Ə.Ə.Topçubaşov uğurla davam etdirmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci il avqustun 23-də Türkiyəyə fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli nazir kimi göndərdiyi Əlimərdan bəy Topçubaşov (3, s.404) sentyabrın 28-də İstanbula çatmış və dərhal geniş fəaliyyətə başlamışdı. O, 1918-ci il oktyabrın 28-də Türkiyənin Xalq Maarif nazirinin müstəşarı ilə görüşündə 4 ay öncə Azərbaycan hökumətinin müəllim və müəllimələr göndərmək xahişini xatırlatmışdı. 1918-ci ilin yayında İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulmuş sülh konfransında iştirak etmək üçün göndərilmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin Türkiyə Xalq Maarif Naziri ilə görüşündə bununla bağlı razılaşma əldə edilmişdi.

Türkiyəli müəllimlər həm öz nazirliklərinə, həm də İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndəliyinə müraciət edərək Azərbaycana gedib orada pedaqoji işdə çalışmaq istədiklərini bildirmişdilər.

Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi Türkiyə Xalq Maarif Nazirinin müstəşarından bu müəllimlərin hamısını birlikdə İstanbuldan yola salmağı və Azərbaycan hökumətini bu barədə məlumatlandırmağı xahiş etdi ki, onları vaxtında qarşılayıb yerləşdirmək mümkün olsun. Ə.Topçubaşov həmin görüşdə azərbaycanlı gənclərin ali təhsil almaq və ya təhsillərini davam etdirmək üçün Türkiyəyə göndərilməsi məsələsini də qaldırdı (5, s.26-27).

Müstəşar həmin görüşdə Azərbaycanda işləmək arzusunda olanların hamısı haqqında tezliklə gərəkli məlumatlar toplamağı və onların ən qısa müddət ərzində gəmi ilə Batuma yola salmağı öhdəsinə götürmüşdü (5, s.27).

Osmanlı dövlətindən dəvət edilmiş yüksək ixtisaslı pedaqoqlar Azərbaycanda maarif işinin ən önəmli sahəsində – milli müəllim kadrları hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdilər. Türkiyədən dəvət edilmiş müəllimlərin xeyli hissəsi 1919-1920-ci illərdə Bakıda kişi müəllimləri hazırlayan seminariyada çalışmışdı. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 51 sayılı – AXC Xalq Maarif Nazirliyinin fondunda çoxlu sayda sənəd və materiallar mövcuddur.

Bakı Müəllimlər Seminariyasının direktoru Rəşid bəy Əfəndiyev 1919-cu il sentyabrın 15-də Xalq Maarif Nazirliyinə müraciət etmişdi ki, həmin vaxt Quba qəzasının Qusar məntəqəsində ali ibtidai məktəbdə müəllim işləyən Məhəmməd Səid Sultan-Əhmədzadəni onun rəhbərlik etdiyi seminariyaya İlahiyyat müəllimi təyin etsin. Xalq Maarif Nazirliyi M.Sultan-Əhmədzadənin İstanbulda mükəmməl dini təhsil almasını nəzərə alıb 1919-cu il sentyabrın 25-də onu Bakı Müəllimlər Seminariyasına İlahiyyat müəllimi təyin olunması haqqında əmr vermişdi (6, siy.3, iş 181, v.1,7).

Bakı Müəllimlər Seminariyasının direktoru 1920-ci il yanvarın 7-də Xalq Maarif Nazirliyindən xahiş etmişdi ki, Zaqatala ali ibtidai məktəbində müəllim işləmiş türkiyəli müəllim Əbdül-Qadir Xalidzadənin həmin seminariyada müvəqqəti olaraq Təbiət tarixi müəllimi işləməsinə icazə versin (6, siy.3, iş 411, v.6). Nazirliyin müvafiq əmri ilə bu təyinat gerçəkləşmişdi.

Xalq Maarif nazirinin 1920-ci il fevralın 10-da imzaladığı əmrlə Osmanlı dövlətindən dəvət edilmiş pedaqoqlar: Kamal bəy, Fəti bəy, Rəşid-Suray, Nurulla Əfəndi və Mirzə Mövsüm xan Bakı Müəllimlər Seminariyasına müxtəlif ixtisaslar üzrə müəllim vəzifəsinə təyin edilmişdilər (6, siy.3, iş 254, v.1). Həmin təyinatları məmnunluqla qarşılayan Seminariyanın direktoru fevralın 29-da Xalq Maarif Nazirliyinə müraciət etmişdi ki, Türkiyədən dəvət edilmiş bu yeni müəllimlərin təhsili və əvvəlki xidmət yerlərindəki iş stajı haqqında məlumat göndərilsin ki, onlara bu əsasda aylıq məvacib hesablanması təmin edilsin (6, siy.3, iş 411, v.7).

Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanası bu müraciətə cavab olaraq müvafiq araşdırmalar aparmış və seminariya rəhbərliyinə bildirmişdi ki, Kamal Əfəndi, Əhməd Fəthi bəy, Nurulla Əfəndi və Xülusi Əfəndi Türkiyədə Müəllimlər Seminariyası – Darül-müəllimin bitirmişlər (6, siy.3, iş 411, v.8).

Həmin il fevralın 28-də seminariyanın direktoru Xalq Maarif Nazirliyinə məlumat vermişdi ki, seminariyanın həkimi A.Aslanov ailə vəziyyətinə görə işdən çıxmaq üçün müraciət etmişdir. Xalq Maarif Nazirliyi vəziyyətdən çıxmaq üçün martın 14-də seminariyada müəllim kimi çalışan doktor Rəşid-Surayı müvəqqəti olaraq seminariyanın həkimi vəzifəsinə təyin etmişdi (6, siy.3, iş 254, v.4,5).

Azərbaycanın Xalq Maarif Nazirliyi bu təyinatlarla seminariyada milli maarifçi kadrlar yetişdirilməsi üçün daha münasib şərait yaradılmasına nail olmaq istəyirdi. Çünki 1916-cı ildən fəaliyyət göstərən bu seminariyanın pedaqoji kollektivində ilk zamanlardan qeyri-azərbaycanlı kadrlar əksəriyyət təşkil etmişdi. Hətta 1919-cu ilin dekabr ayında Xalq Maarif Nazirliyinə

Tarix və onun problemləri, № 4 2012

göndərilən siyahıda Seminariyanın 24 nəfər işçisindən yalnız bir neçə nəfər azərbaycanlı və Türkiyədən dəvət edilmiş pedaqoqlar, o cümlədən Hüseyn Cavid, Məhəmməd Əli oğlu, Rza Təhmasib, Həşim Şaiq, Nədim bəy Meşəlizadə və Əzim Əzimzadə müəllim kimi çalışırdılar (6, siy.3, iş 321, v.57). Bu təyinatlar da həmin seminariyaya görkəmli maarif xadimi Rəşid bəy Əfəndiyev 1919-cu il yanvarın 20-də direktor təyin edildikdən sonra gerçəkləşmişdi.

Öz xalqının maariflənməsi üçün uzun illərdən fasiləsiz çalışan Rəşid bəy Əfəndiyev Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra İstanbulda təhsilini davam etdirmişdi. Ona görə də Osmanlı dövlətində təhsil almış azərbaycanlı və Türkiyədən dəvət edilmiş müəllimləri rəhbərlik etdiyi seminariyada işə həvəslə qəbul edirdi. İstanbul Darülfunununda təhsil almış görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid Rəsizadə 1919-cu il martın 29-da seminariyaya Türk dili müəllimi təyin edilmişdi. Seminariyanın Təbiət tarixi və Ərəb dili müəllimi Məhəmməd Əli oğlu da İstanbul Darülfunununu bitirmiş və 1919-cu il martın 14-dən bu seminariyada işə başlamışdı (6, siy.3, iş 411, v. 2-3).

Seminariyada 1919-cu il aprelin 6-da Təbiət tarixi fənnindən dərs deməyə başlamış Həşim Şaiq Yaqubzadə isə İstanbulda Darül-müəllimin və Darül-mevaizin məktəblərini bitirmişdi. Həşim Şaiq daha sonra Tarix və Coğrafiya fənlərini də tədris etməyə başlamışdı (6, siy.3, iş 411, v. 2-3).

Seminariyanın Gimnastika və Hüsrxətt müəllimi Nədim bəy Meşəlizadə İstanbul Hərbi məktəbini və Darülfunun 3-cü kursunu bitirdikdən sonra Osmanlı ordusu tərkibində Azərbaycana hərbi yardıma gəlmiş, sonra da burada qalaraq pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışdı. O, Xalq Maarif Nazirinin 1919-cu il noyabrın 4-də verdiyi əmrlə Bakı Müəllimlər Seminariyasına müəllim təyin edilmişdi (6, siy.3, iş 411, v.3-4).

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti müsəlman qadın və qızların təhsilə cəlb edilməsinə böyük diqqət yetirirdi. Hökumətin bu sahədə önəmli addımlarından biri 1920-ci ilin əvvəlində Bakıda qadın müəllimələr hazırlamaq üçün seminariya yaradılması oldu. Bu zaman Osmanlı dövlətindən dəvət edilmiş kadrlardan geniş istifadə edildi. Xalq Maarif Nazirinin 1920-ci il fevralın 10-da imzaladığı əmrlə Bakıda yeni açılan Qadın Müəllimləri Seminariyasına Naciyyə xanım Helmi qızı direktor təyin edilmişdi (6, siy.3, iş 258, v.2).

Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirinin 1920-ci il fevralın 10-da imzaladığı əmrlə Türkiyədən dəvət edilmiş müəllimlər: Rəmziyyə xanım, Saimə xanım, Rəbiə xanım, Nadidə xanım, Nəbahət xanım, Həcər xanım və Mədixan xanım yeni yaradılmış Bakı Qadın Müəllimləri Seminariyasına – Darülmüəllimata müəllimə təyin edilmişdilər (6, siy.3, iş 29, v.1).

Azərbaycan Xalq Mühafizə Nazirinin 4 sentyabr 1919-cu il tarixli əmrinə əsasən Bakıda Müqəddəs Nina qadın məktəbinin Azərbaycanın 1 saylı milli qadın gimnaziyasına çevrilməsi ilə bağlı məktəbin direktoru A.M.Roqov və müfəttiş O.S.Sokolova vəzifələrindən azad edilmişdilər. Petroqrada Ali Qadın kursunun fiziika-riyaziyyat fakültəsinin məzunu Səlimə xanım Yaqubova yeni yaradılan 1 saylı milli qadın gimnaziyasına direktor, Xədicə xanım Ağayeva müfəttiş təyin olunmuşdular (6, siy.3, iş 8, v.49). Bunun ardınca həmin gimnaziyaya azərbaycanlı və Türkiyədən dəvət edilmiş müəllimlərin işə götürülməsinə başlanmışdı.

Xalq Maarif Nazirinin 7 sentyabr 1919-cu il tarixli əmrinə əsasən Türkiyəli müəllim Cavad Kamal Osmanzadə 1 saylı Azərbaycan milli qadın gimnaziyasında pedaqoji fəaliyyətə başlamışdı (6, siy.3, iş 8, v.65). Xalq Maarif Nazirinin 8 oktyabr 1919-cu ildə verdiyi digər əmrlə Yusif əfəndi Əfəndizadə həmin məktəbə Türk dili müəllimi təyin edildi (6, siy.3, iş 8, v. 169).

Türkiyədən dəvət edilmiş Zəkəriyyə əfəndi Xalq Maarif nazirinin 9 oktyabr 1919-cu il tarixli əmrlə Bakı Müəllimlər Seminariyası nəzdində ibtidai məktəbə müəllim təyin edilmişdi. Nazirin 10 gün sonra oktyabrın 19-da verdiyi başqa əmr əsasında Zəkəriyyə əfəndi Bakı şəhəri 1 saylı real məktəbin vəzifəsinə keçirilmişdi (6, siy.3, iş 8, v.186, 224; iş 12, v.193). Zəkəriyyə

əfəndi Xalq Maarifi nazirinin 25 oktyabrda verdiyi növbəti əmrlə həm də Bakı şəhəri 2 saylı kişi gimnaziyasında dərs deməyə başlamışdı.

Osmanlı dövlətindən dəvət edilmiş pedaqoq kadrlar Gəncə və Qazax seminariyalarında, pedaqoji kurslarda müəllim hazırlanması işində yaxından iştirak edirdilər. Gəncə Müəllimlər Seminariyasında Asəf Fəxri, Xalid Səid (6, siy.3, iş 287, v.1), Qazax Müəllimlər Seminariyasında Həsən Bəsri Musazadə (6, siy.3, iş 277, v.2), Nurulla əfəndi (6, siy.3, iş 293, v.2) Gəncə ali-ibtidai məktəbi nəzdində yaradılmış ikiillik metodiki kursların müəllimi Məhəmməd Rəşid Bosnalızadə (6, siy.3, iş 279, v.2) və digər Türkiyəli pedaqoqların fəaliyyəti bu baxımdan diqqətə layiqdir.

Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirinin 12 avqust 1919-cu il tarixli əmrinə əsasən Gəncə Müəllimlər Seminariyasının milliləşdirilməsi ilə əlaqədar seminariyanın direktoru V.Y.Vasilyev vəzifəsindən azad edilmiş, yerinə daha öncə Gəncə Sənət Məktəbinin direktoru işləmiş Həsən bəy Bağirov təyin edilmişdi (6, siy.3, iş 8, v.15). Bundan sonra Gəncə Müəllimlər Seminariyasında ana dilində dərslərin keçirilməsi üçün əməli addımlar atılmışdı. Xalq Maarif Nazirinin 16 avqust 1919-cu il tarixli əmrlə Türkiyədən dəvət edilmiş Məmməd Asif Dərviş Gəncə Müəllimlər Seminariyasına müəllim təyin edilmişdi (6, siy.3, iş 8, v.21).

Gəncə Müəllimlər Seminariyası işçiləri haqqında Xalq Maarif Nazirliyinə göndərilmiş 17 mart 1919-cu il tarixli məlumatda bildirilirdi ki, seminariyada müəllim kimi 1 dekabr 1918-ci il tarixdən Türkiyədən dəvət edilmiş Təvfiq Nurəddin çalışır. Digər Türkiyəli müəllim Xalim Said Xoca 15 noyabr 1918-ci il tarixdən dərs deyir. Onların aylıq məvacibi 715 manatdır. (6, siy.2, iş 9, v.41).

Gəncə Müəllimlər Seminariyasının direktoru Həsən bəy Bağirovun Xalq Maarif Nazirliyinə göndərdiyi 3 dekabr 1919-cu il tarixli məlumatdan aydın olur ki, həmin vaxt seminariyada pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olanlar sırasında Ərzurum Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş Məmməd-Asif Dərviş oğlu Türk dili müəllimi, İstanbul Hərbi Məktəbinin məzunu Midhət İmamzadə Gimnastika və Nəğmə müəllimi, İstanbul Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş Əhməd İsmət Təbiət tarixi və hazırlıq sinfi müəllimi kimi çalışırdılar (6, siy.3, iş 419, v.2).

Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoru Firidun bəy Köçərlinin Xalq Maarif Nazirliyinə göndərdiyi 8 dekabr 1919-cu il tarixli məlumatda bildirilirdi ki, onun başçılıq etdiyi seminariyada 1919-cu ilin oktyabr ayından İstanbul Müəllimlər Seminariyasının məzunu Həsən Bəsri Nəğmə müəllimi kimi fəaliyyət göstərir (6, siy.3, iş 422, v.2). Seminariyanın digər müəllimi Nurulla əfəndinin Qazaxda yaşayıb işləməsinə şərait yaratmaq məqsədilə Xalq Maarif Nazirliyi 1919-cu ilin dekabr ayında ona birdəfəlik 3596 manat vəsait ödəmişdi (6, siy.3, iş 293, v.5).

Azərbaycan Xalq Maarif Nazirliyi əməkdaşları arasında da Türkiyədən dəvət edilmiş mütəxəssislər çalışırdı. Xalq Maarifi Nazirinin Azərbaycan Dəmir Yolu İdarəsinə ünvanladığı 24 sentyabr 1919-cu il tarixli xahişnamədə nazirliyin İstanbula xidməti ezamiyyətə göndərdiyi müfəttiş Şərif əfəndi Əfəndizadə üçün Tiflis qatarının 1-ci dərəcəli vaqonuna növbədən kənar 1 bilet ayrılması istənilirdi (6, siy.2, iş 11, v.242). Xalq Maarifi Nazirinin 23 sentyabr 1919-cu il tarixli sərəncamında nazirliyin işçisi Xəlil Sabit əfəndiyə tapşırılmışdı ki, Bakı şəhərindəki bütün təhsil müəssisələrinə baxış keçirsin və məktəb işinin təşkili işi ilə tanış olsun. Nazir bütün təhsil müəssisəsi rəhbərliklərindən Türkiyəli mütəxəssisin işinə şərait yaratmalarını tələb etmişdi (6, siy.2, iş 11, v.243).

Türkiyədən dəvət edilmiş xeyli sayda müəllim də Bakıdakı gimnaziya və orta texniki təhsil verən real məktəblərdə çalışırdı. Bakı şəhərinin 3 saylı gimnaziyasında Taib Nami bəy, 1 saylı real məktəbində Mustafa Durmuş Əfəndi, Əziz Əfəndi (6, siy.3, iş 417, v.21,25), 1 saylı milli qadın gimnaziyasında Məhəmməd Sami (yənə orada, v.20) müəllimlik edirdilər.

Azərbaycan hökumətinin xaricdən dəvət edilmiş mütəxəssislərə əmək haqqı verilməsi qaydaları haqqında 1919-cu il oktyabrın 27-də qəbul etdiyi qanun (7, s.376; 2, siy.1, iş 96, v.13) Türkiyədən gəlmiş müəllimlərin maddi vəziyyətinə müsbət təsir göstərdi. Bundan sonra Türkiyədən dəvət edilmiş mütəxəssislərə yol haqqı, ev kirayəsi xərcləri dövlət tərəfindən ödənilməyə başlandı.

Xalq Maarif Nazirliyi 17 noyabr 1919-cu il tarixli əmrilə Osmanlı dövlətindən dəvət edilmiş və Nuxa kişi gimnaziyasına müəllim təyin edilmiş Qasım Fikri üçün 1205 manat, Lənkəran kişi gimnaziyasına müəllim göndərilmiş Mahmud Şafət Salmanzadə üçün 1250 manat, Balaxanı real məktəbində müəllimlik fəaliyyətinə başlamış Həsən Taksik Kazımzadə üçün 2966 manat vəsait ayırmışdı (6, siy.3, iş 321, v.69).

Azərbaycan hökuməti Türkiyədən dəvət edilmiş mütəxəssislərin maddi vəziyyətini və mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün 1920-ci ilin ilk aylarında növbəti əməli addımlar atdı. Azərbaycan Nazirlər Şurası 4 fevral 1920-ci il tarixdə qərara aldı ki, hökumətin 5 yanvar 1920-ci ildə dövlət qulluqçularına birdəfəlik yardım verilməsi haqqında qərarı 1 dekabr 1919-cu ilə kimi Türkiyədən gəlmiş bütün müəllimlərə də şamil edilsin (6, siy.2, iş 12, v.7).

Azərbaycan hökumətinin 4 fevral 1920-ci ildə qəbul etdiyi digər qərar Xalq Maarif Nazirinin Türkiyədən dəvət edilmiş müəllimlərə yeni maaş və mənzil kirayəsi verilməsi haqqında məruzəsi əsasında qəbul edilmişdi. Həmin qərara görə xaricdən dəvət edilmiş ali təhsilli və ya Müəllimlər İnstitutunu bitirmiş müəllimlərə ayda 8 min manat, digər müəllimlərə ayda 6 min manat maaş təyin edildi. Həmçinin dövlət tərəfindən mənzillə təmin edilməyən bu mütəxəssislər üçün 1 yanvar 1920-ci il tarixdən ailəli müəllim üçün ayda 2 min manat, subay müəllimlər üçün ayda 1 min manat məbləğində mənzil kirayəsi pulu verilməsi qərara alındı (6, siy.2, iş 11, v.8). Hökumət bu qərarların icrasını təmin etmək üçün Ehtiyat fondundan 15 milyon vəsait ayıraraq Azərbaycan Xalq Maarif Nazirliyinin hesabına köçürmüşdü.

Osmanlı dövlətindən dəvət edilmiş müəllimlər Bakı ilə yanaşı, Gəncə, Qazax, Nuxa, Zaqatala, Lənkəran kimi şəhərlərdəki seminariya və gimnaziyalarda, eləcə də, ucqar kənd məktəblərində də müəllimlik etməyə həvəslə gedirdilər. Gəncə Müəllimlər Seminariyasının müəllimi Asəf Fəxrinin fəaliyyəti bu baxımdan maraqlı nümunədir. Xalq Maarif Nazirliyi ona 1919-cu il noyabrın sonunda Ağdaş ali ibtidai məktəbində müəllim işləməyi təklif etdikdə seminariyanın direktoru Həsən bəy Bağırov tədris ilinin başlanmasından sonra müəllim dəyişikliyinə dərəcəsi zərər verməsini əsas gətirərək buna qarşı çıxmışdı (6, siy.3, iş 281, v.1). Lakin Asəf Fəxri Xalq Maarif Nazirinə ünvanladığı teleqramında yeni təyinatı razı olduğunu bildirdi və nazirliyin 1919-cü il dekabrın 3-də verdiyi əmrə Ağdaş ali ibtidai məktəbində müəllimlikə başladı (6, siy.3, iş 281, v.4).

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Maarif Nazirliyinin xahişi ilə ölkənin məktəb və gimnaziyalarında, Müəllimlər Seminariyalarında dərslük və ayrı-ayrı sahələr üzrə kitablara ehtiyacı ödəmək üçün Türkiyədən çoxlu sayda dərslük və kitablar alınmışdı. Arxiv sənədlərində Türkiyədən həmin dövrdə «Elmül-Hesab», «Müəllim-Sərfi», «Sərfi-Türki», türkcə «Əlifba», «Türk çələngi», «Tarixi Təbii», «Rəhbəri-cəbri», «Hikməti-Təbii» və digər dərslüklərin gətirilməsi öz əksini tapmışdır (6, siy.2, iş 10, v.1, 34, 36, 40, 47, 48, 67, 84, 95, 107, 112, 115 və s.). Türkiyədən gətirilən kitab və dərslüklər həm müəllim seminariyalarına, həm də məktəb və gimnaziyalara paylanırdı. Bakı Müəllimlər Seminariyasının direktoru Rəşid bəy Əfəndiyevin 20 dekabr 1919-cu il tarixli məlumatına görə 4018 man. 90 qəp. dəyərində, Gəncə Müəllimləri Seminariyasının direktoru Həsən bəy Bağırovun 11 fevral 1920-ci il tarixli məlumatına görə 4030 man. 90 qəp. dəyərində, Qazax Müəllimləri Seminariyasının direktoru Firidun bəy Köçərlinin məlumatına görə 4383 man. 90 qəp. dəyərində türk dərslük və kitabları alınmışdı (6, siy.2, iş 10, v.67, 95, 84).

Yollar nazirinin 26 avqust 1919-cu il tarixdə Xalq Maarif Nazirliyi dəftərxanasına göndərliyi məlumatda Trabzon şəhərində yaşayan İsmayıl Haqqı Əfəndinin dərs kitablarından ibarət yükü dəniz yolu ilə Batuma, oradan da dəniz yolu ilə Bakıya göndərməsi xəbər verilirdi (6, siy.2, iş 11, v.264).

Türkiyənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində maarifin inkişafına böyük töhfə verməsi haqqında 1923-cü ildə İzmirdə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində M.Ə.Rəsulzadə iftixarla bəhs etmişdir. Əsərdə Türkiyədən 50-yə qədər müəllim və müəllimə dəvət edildiyi, onların yardımı ilə məktəblərin türkcələşdirilməsi, ibtidai və orta məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi, Müəllimlər Seminariyaları və pedaqoji kurslar açılması sahəsində böyük uğurlar qazanıldığı qeyd edilmişdir (8, s.56).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V c. Bakı, Elm, 2001, 672 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 100 sayılı – AXС Ədliyyə Nazirliyinin fondu
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki silddə, II c. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, 472 s.
4. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку, изд. «Азербайджан», 1998, 632 с.
5. Дипломатические беседы А.А.Топчубашева в Станбуле (записи чрезвычайного посланника и полномоченного министра Азербайджанской Республики). 1918-1919 гг. Баку, изд. «Эргюн», 1994, 164 с.
6. Азярбайъан Республикасы Дювлят Архивинин 51 сайлы – АХЪ Халг Маариф Назирлийинин фонду
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку, изд. «Азербайджан», 1998, 632 с.
8. М.Я.Рясулзадя. Азярбайъан Ъцмщуриййяти. Баку, Елм, 1990, 116 с.

ИСА АРСЛАН

isabakht1@hotmail.com

Помощь Османского государства в развитии просвещения в АДР

После приобретения независимости Азербайджана, в 1918 году, были приняты важные меры в области народного просвещения. Открылись новые школы, усилились преподавания тюркского языка в гимназиях. Большую роль в этом деле сыграли преподаватели, приглашенные из Османского государства. В те годы в азербайджанских школах широко распространились учебники и учебные программы, изданные в Турции.

ИСА АРСЛАН
isabaklı1@hotmail.com

The help of the Ottoman state in development of education in the ADR

After independence of the Azerbaijan in 1918, have been taken the important measures in the field of national education. New schools have opened, have amplified teaching of Turkish language in grammar schools. A greater role in this business the teachers invited from the Ottoman state have played. Those years at the Azerbaijan schools textbooks and the curriculums published in Turkey have widely extended.

Rəyçilər: t.e.d. Q.Əliyev, t.e.d. İ.Məmmədov.

BDU, Türk və Qafqaz xalqlarının tarixi kafedrasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol N 3)